

El passat mes de juliol va fer cent-cinquanta anys del naixement del pintor Josep Cusachs i Cusachs (1851-1908).

Manuel Cusachs i Corredor, parent del pintor i periodista, ens parla de l'artista, de les seves arrels mataronines, de les relacions que va tenir amb la nostra ciutat, i de l'estima que Mataró va tenir envers ell, fins al punt de considerar-lo com un mataroní més.

EL PINTOR JOSEP CUSACHS I CUSACHS (1851-1908) I MATARÓ

EL PERSONATGE

El 19 de juliol de l'any 1851 va néixer Josep Cusachs i Cusachs a l'hospital de la ciutat de Montpeller, al Llenguadoc, Occitània, on el seu pare, Celestí Cussachs i Aleix, nat a Barcelona,¹ metge cirurgià, s'hi havia traslladat amb la seva esposa, Carolina Cussachs i Sabadell, ja embarassada, per raons professionals. Fou batejat tres dies després a l'església de Nôtre Dame des Tables. La seva infantesa va transcórrer entre Barcelona, al carrer de Casp, i Mataró, a la casa pairal del carrer d'en Pujol, número 51, i al mas Gener de Valldeix.

Acabats els seus estudis primaris, s'inclinà per fer la carrera militar, fet sense precedents a la família, i, després d'obtenir l'autorització paterna, va ingressar, als 14 anys, a l'Acadèmia d'Artilleria de Segòvia. L'any 1869, quan encara era cadet, jurà la nova Constitució que havia promulgat el govern del general Joan Prim (28 de juliol de 1869). Josep Cusachs sempre va sentir una especial devoció pel

general Prim, a qui, posteriorment, va fer el retrat que seria col·locat a la Galeria de Catalans Il·lustres de l'Ajuntament de Barcelona.

Les vicissituds del darrer aixecament carlí van portar el jove oficial a viure intensament la guerra, tant a Catalunya com al País Basc. El juliol de 1875, «quan tornava al seu antic regiment de Barcelona, li va arribar el nomenament de capità

El pintor Josep Cusachs i Cusachs.

Foto dels estudis Napoleón de Barcelona, publicada al llibre *Maestros del Arte de los siglos XIX y XX*, editat per Diccionari Ràfols (Barcelona 1988).

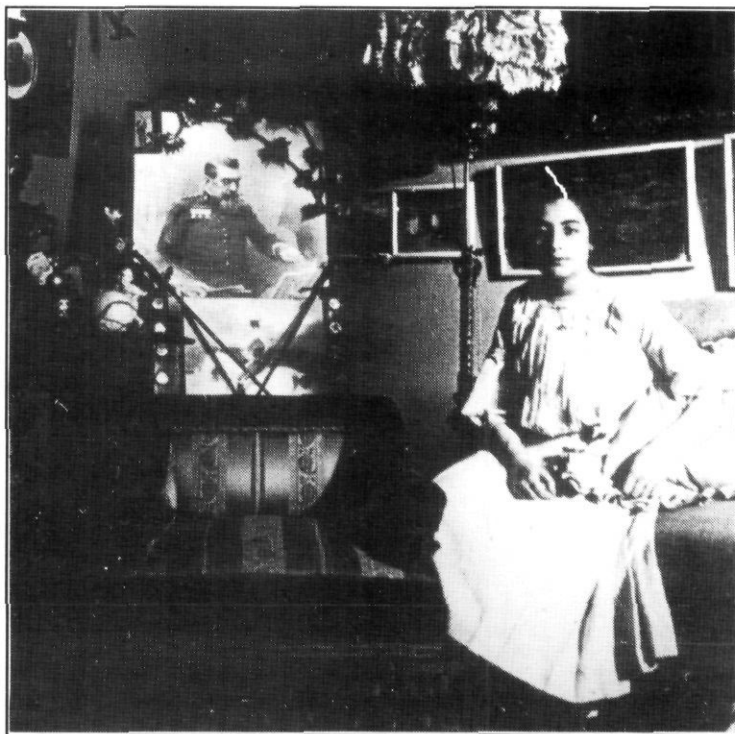
Montserrat, la tercera filla de Josep Cusachs (en el quadre del fons) al saló del mas Gener.

Foto: Arxiu Josep M. Clariana.

efectiu. Va participar en la presa d'Olot (17 de març de 1875) a les ordres del nou capità general de Catalunya Arsenio Martínez Campos... [i] durant tots aquests anys el quadern de notes havia estat el seu company inseparable i va anar omplint-lo d'apunts, esbossos i records que havien de ser la font d'inspiració per a molts dels seus quadres posteriors». ² Va aprendre l'ofici de pintar anant a classe de l'artista Simó Gómez i Polo, que vivia al Poble Sec, a Barcelona. I l'any 1881 se'n va anar a París, aleshores el centre de l'art europeu, on connectà amb pintors francesos de temàtica militar. Edouard Detaille (1848-1912) el va influir molt decisivament, fins al punt que va decidir retirar-se de l'exèrcit, als 31 anys i amb el grau de capità d'artilleria, per dedicar-se completament a la pintura, que el motivava més, fixant la seva residència a Barcelona. «En els primers anys de la vida civil les seves pintures van continuar essent gairebé exclusivament de tema militar», segons esmenta el seu biògraf Josep Ll. Alcofar.

A les darreries de 1886 va madurar la idea d'il·lustrar un gran àlbum que es titularia *La vida militar a España*, amb text de Francisco Barado, capità-tinent d'infanteria, per al qual va realitzar dos-cents seixanta-quatre olis i dibuixos en el decurs de vint mesos. Els seus quaderns de notes i les visites *in situ* a casernes i altres instal·lacions castrenses, on anotava les modificacions que s'havien produït, li van ser de gran utilitat. D'aquí ve que alguns estudiosos considerin l'obra de Cusachs, a part de la seva qualitat artística, com un fidel testimoni documental de l'evolució de l'exèrcit a l'època, en uniformes, armament, estris...

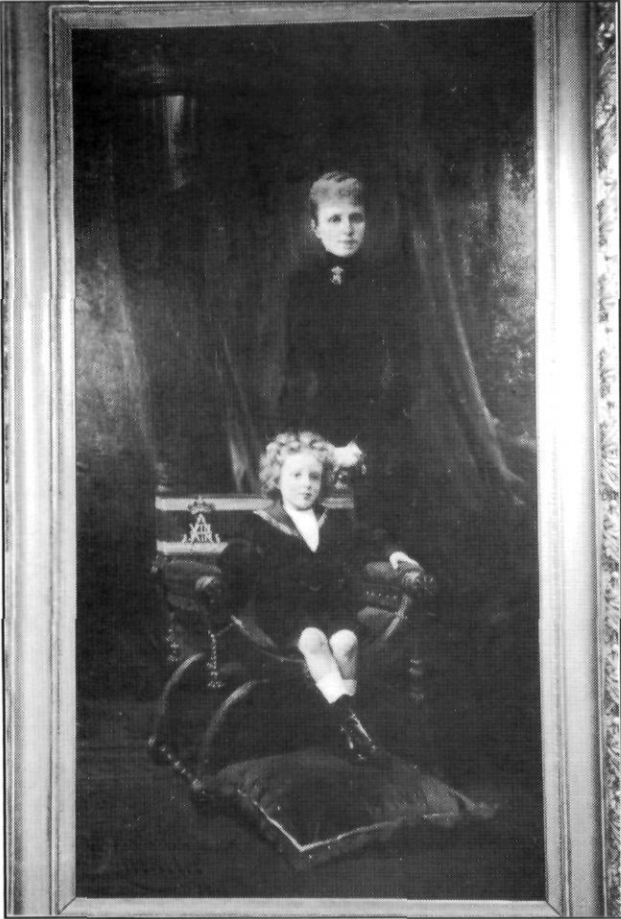
Poc abans de fer trenta-nou anys, Josep Cusachs, Pepe per als amics, es casà, l'any 1890, a Barcelona, amb Maria del Pilar Pujol de Pastor i Magarola, molt més jove que ell —tenia vint-i-dos anys—, membre d'una important família barcelonina. El matrimoni va tenir tres filles, Rosa, Montserrat, que va morir als tres anys d'edat (1893-1896), ³ i una tercera filla que, com l'anterior, també es diria Montserrat. La Rosa es casaria amb Pere Roca i Forgas i seria l'única filla que tindria descendència. Va tenir quatre fills, Maria Josefa, Pere, Rossanna i Joan, dels quals Maria Josefa i Rossanna, viuen encara a

Barcelona. I a fi de conservar el cognom del seu pare els fills de la Rosa es diuen Roca-Cusachs.

L'any 1891 és clau en la vida del pintor, que participa amb diverses obres a la Primera Exposició de Belles Arts de Barcelona i també exposa a la Sala Parés. Aquest mateix any l'Ajuntament de Mataró acorda encarregar-li, a través d'una comissió creada a l'efecte, ⁴ la realització d'un retrat del rei Alfons XIII, infant, i la reina Cristina, la seva mare, per ser col·locat al saló de sessions, en substitució del d'Alfons XII. L'acord de la comissió, presidida per l'alcalde Melcior Camín i López, fa l'encàrrec al «reputado D. José Cusachs», si bé per una quantitat bastant superior a l'acordada inicialment. ⁵ Aquest quadre va presidir el saló de sessions de l'Ajuntament de Mataró des del desembre de 1891 ⁶ fins al 14 d'abril de 1931, en ser proclamada la II República. Aquest dia es va defenestrar un bust del rei Alfons XIII. «Més tard es digué que aquell bust va ser tirat daltabaix en lloc del quadre representant Alfons XIII amb la seva mare, que presidia el saló de sessions, que alguns reclamaven; però es tractava d'un oli del pintor Cusachs i calia, òbviament evitar-ne la seva destrucció.» ⁷ En l'actualitat la pintura és al Museu de Mataró, i el novembre del 2001 fou exposada al Museu Militar de Montjuïc, en l'exposició commemorativa del cent-cinquantè aniversari del naixement del pintor.

Tot i que en el camp pictòric no va deixar mai la temàtica militar, integrat com estava en la

Reproducció del quadre de la reina regent Cristina i el seu fill Alfons XIII, dipositat al Museu de Mataró.

Foto Marga Cruz.

a Mèxic no s'hauria trobat un pintor que complís un encàrrec d'aquesta mena: no hi havia cap artista que dominés la pintura d'animals i militar com la dominava Josep Cusachs», ha escrit Montserrat Galí, professora d'història de l'art de la Universitat Nacional Autònoma de Mèxic, al llibre *Artistes catalans a Mèxic, segle XIX i XX*, de l'any 1992. I d'allí va anar a Nova York, on va fer una exposició amb obres seves i des d'on embarcà en el transatlàntic Kaiser Wilhelm de retorn a Barcelona. Es diu que fou en aquesta travessia quan va conèixer un ric indià espanyol, de cognom Sevilla, que residia a Nova Orleans, que li va encarregar que pintés un quadre per al monestir de Montserrat. Va ser el titulat *Fugida a Egipte*, on hom el pot admirar.⁸

D'aquesta estada a terres americanes, que durà poc més de tres mesos, el *Diario de Mataró y la Comarca* fa ressò tant de la seva partida, dies 21⁹ i 30¹⁰ del mes d'octubre de 1901, com del seu retorn, dia 4 de febrer de 1902.¹¹ I sempre ho fa en termes elogiosos i considerant Cusachs com un mataroní més.

vida social de Barcelona, també va pintar per a la burgesia, que plasmava en les seves obres, i que es ventava de tenir un Cusachs penjat a casa seva. No cal dir que la cotització de les seves teles es posà a l'alçada de les circumstàncies.

Ramon Casas, un altre gran artista contemporani, l'immortalitzà en incloure'l en una sèrie sobre personatges rellevants de l'època, feta de dibuixos al carbó.

VIATGE A MÈXIC I ALS ESTATS UNITS

A inicis del segle xx, Josep Cusachs rep un encàrrec del govern de Mèxic per pintar dos grans olis de temàtica militar sobre l'assalt a Puebla, la *Batalla del 5 de maig de 1862* i la *Batalla del 2 d'abril de 1867*. També pintà un retrat equestre, de grans dimensions, del president Porfirio Díaz. Aquest quadre, que va iniciar a Barcelona, es pot contemplar avui al Museu d'Història del castell de Chapultepec de Mèxic. I els altres dos al Museu Regional i a la Defensa Nacional (Ministeri de Defensa). «Tot i el seu caràcter acadèmic, estereotipat i 'pompièr', els olis de Cusachs són força dignes. Cal reconèixer que

ESTADES A MATARÓ

En el decurs de la seva vida, Josep Cusachs va passar moltes temporades a la casa pairal del carrer d'en Pujol i també al mas Gener, que la família posseïa a Valldeix. D'aquest mas, i d'altres indrets, es conserven un centenar de plaques fotogràfiques de vidre, estereoscòpiques, que van ser salvades de la seva destrucció en un marge de la riera de Valldeix —on foren abocades i trencades— gràcies al fet que per allí passà —providencialment— un dia del mes d'abril de l'any 1991, l'arxiver municipal Josep M. Clariana. Poc després d'aquesta troballa, l'historiador Francesc Costa en va parlar en un reportatge gràfic a la revista *MataróEscrit*, l'agost de 1991.

Referent a la propietat de la finca, l'any 1861 Francesc d'A. Recoder i Dorda, propietari de Mataró, en va vendre la meitat a Gaspar Cusachs i Costa, comerciant mataroní, i l'any 1885 l'altra meitat a Modest Casimir Cussachs i Sabadell i els germans Vero i Rafael Vidal i Cussachs, fills de l'Adelaida Cussachs i Sabadell. «A partir d'aleshores manté la dualitat de casa de pagès que fan anar els arrendataris Gibert, i casa d'esbarjo dels Cussachs i parents de la família,

El mas Gener a Valldeix.

S'hi pot apreciar el dibuix dels lladres escalant la paret.

Foto: Arxiu Josep M. Clariana.

Carolina Cussachs i Sabadell, filla de l'important comerciant mataroní Gaspar Cussachs i Costa, amb qui va tenir dos fills, Josep Cusachs (1851), el nostre personatge, i Amèlia (1859). Quedà vidu l'any 1895 i, quatre anys després, es casà en segones nupcies (1899), quan ja tenia 70 anys i residia a Mataró, amb la jove mataronina Joaquina Boba i Plandolit, que només en tenia vint-i-cinc.

Els avis paterns del pintor foren Josep Cussachs i Costa, metge, i Rosa Aleix i Ubach, ambdós de Mataró, que es traslladaren a viure a Barcelona. La seva mare, com hem dit, era filla del comerciant Gaspar Cussachs i Costa, mataroní de naixement, però que es traslladà a viure a Barcelona amb la seva esposa Teresa

que hi passaven els estius. Els qui l'havien visitat en els bons temps descriuen la masia plena de quadres i pintures al fresc de Cusachs, i és que el pintor hi va realitzar moltes de les seves obres, treballant sovint a l'aire lliure, a l'aulet de can Gener. De fet, la masia era coneguda popularment com la *Casa dels Lladres*, perquè després d'un robatori, l'artista, amb bon humor, va dibuixar en la façana les imatges dels lladres pujant per la finestra. Ara la pintura ha desaparegut, però la podem conèixer gràcies a aquestes fotos que publiquem»¹² segons diu l'esmentat Francesc Costa.

A començaments de l'any 1908 Josep Cusachs va sofrir un atac de cor que el va afectar molt, «tant en l'aspecte físic com moral. Durant set mesos va sortir molt poc de casa, tal com li van prescriure els metges, [...] amb poques forces i no gaire ganes de treballar, va limitar-se a traçar uns quants esbossos. [...] Va morir a Barcelona la matinada del 2 de novembre de 1908.»¹³ Tenia 57 anys i deixava vídua i dues filles. El *Diario de Barcelona* publicà la seva esquela.¹⁴ I el *Diario de Mataró y su Comarca* també se'n féu ressò subratllant, una vegada més, les seves arrels locals i considerant-lo «como uno de sus más estimados hijos.»¹⁵

LES ARRELS MATARONINES

El pare del nostre personatge, Celestí Cussachs, nat a Barcelona i metge de professió, es casà dues vegades. La primera, a Roma, i amb dispensa papal,¹⁶ amb la seva cosina, la mataronina

Sabadell i Permanyer, de la ciutat comtal. L'avi del pintor –fill de Josep– i el pare de la seva esposa –filla de Gaspar– eren germans, ja que ambdós eren fills de Gaspar Cussachs i Planas i de Teresa Costa. Aquest besavi del pintor s'havia casat dues vegades. La primera, l'any 1783, amb Isabel Cirera i Carbonell,¹⁷ amb qui va tenir sis fills. I l'any 1797 amb Teresa Costa,¹⁸ amb qui en va tenir vuit, entre els quals hi ha els esmentats Gaspar i Josep.

D'aquests vuit germans, dos, Pere¹⁹ i Joaquim,²⁰ s'embarquen per fer les amèriques a Nova Orleans, als anys trenta del segle XIX. També hi va Baldomer Cussachs Sabadell, germà de la mare del pintor, i metge de professió, que féu negocis de contraban amb el corsari Jean Lafitte.

Joaquim va tenir descendència a Amèrica; el seu nét serà Felip Cusachs, dibuixant de *La Llumanera de Nova York* (1874-1881) i del diari *Daily Graphic*, també de Nova York. I Pere, casat a Nova Orleans amb Aimée Jeanne Biamonte, filla de metge italià i mare francesa, que va retornar a Mataró a causa de la guerra civil americana (1860) i va comprar el mas Rifer a Mosqueroles (Vallès Oriental), on s'instal·laria amb la seva família. Allí també es refugià una temporada la família del seu germà Joaquim per retornar a Amèrica. Valentina Cusachs, germana del dibuixant Felip, és la darrera propietària del mas Rifer, i se'n va a viure a França.

La branca del pintor Cusachs a Mataró s'inicià l'any 1750 quan Pau Cussachs, de Cardedeu, es

casà amb la mataronina Maria Planas i Bosch, a la parròquia de Santa Maria.²¹ D'aquest matrimoni, rebesavis del pintor, en van néixer cinc fills, Josep, Joan, Pau, Maria i Gaspar. Aquest darrer era el besavi del pintor, del qual ja hem parlat anteriorment.

La casa de la nissaga a Mataró, com hem dit, fou la del carrer d'en Pujol número 51, la qual «[...] l'havia fet construir, les darreries del segle XVIII, el besavi de Josep Cussachs, el comerciant Gaspar Cussachs i Planas, mort l'any 1829.»²²

Aquesta casa passà, per drets d'herència, de l'esmentat Gaspar Cussachs i Planas al seu fill Gaspar Cussachs i Costa, i d'aquest al seu fill Modest Casimir Cussachs i Sabadell, i després, en no tenir descendència, l'heretaria el seu germà Baldomer, el qual va instituir hereu Josep Sabadell Ferrando, espòs d'Amèlia Cusachs, germana del nostre personatge, qui l'any 1917 la cedeix i ven a Rosa i Montserrat Cusachs Pujol de Pastor, les filles del pintor, quedant, finalment tota la finca en poder de la Rosa. Desmentim, per tant, com s'ha dit alguna vegada, que aquesta finca havia estat propietat del pintor Cusachs. I de l'esmentada

Rosa passaria als seus fills, que el 27 d'octubre de 1973 es constitueixen en «Hijos de Rosa Cusachs S.A.» els quals, finalment, el 21 d'abril de 1987, la venen a Mercè Castells i Busqué, de Mataró.²³ La nova propietària va decidir de rehabilitar l'immoble i dividir-lo en cinc habitatges, de més de cent-cinquanta metres quadrats cada un, fet indicatiu de les dimensions de la finca. «El projecte d'Enric Puiggalí, que no preveu l'enderrocament de la casa, sinó la seva rehabilitació [que hem pogut constatar] no fa res més que aixecar uns habitatges confortables del 2000, però amb la fesomia del 1800.»²⁴

Com es pot observar, el cognom Cussachs perd una «s» més o menys en l'època del pintor per efectes de la castellanització. Malgrat tot, s'ha conservat la fonètica pronunciant-se com si tingués les dues «s» intercalades.

Amb tot el que hem exposat, creiem que queden evidenciades les arrels mataronines de Josep Cusachs i Cusachs, de qui s'acaba de celebrar el cent-cinquantè aniversari del seu naixement i de qui, dintre de pocs anys, el 2008, commemorarem el centenari de la seva mort.

Manuel Cusachs i Corredor

NOTES

1.- Alguns biògrafs i el periòdic *Diario de Mataró y la Comarca* diuen que era fill de Mataró, però no és veritat. En la nota de la seva defunció del «Llibre d'òbits» de la parròquia de Santa Maria de Mataró diu: «En la ciudad de Mataró, provincia y diócesis de Barcelona a los 26 de noviembre de 1903 como cura párroco de Santa Maria, mandé dar sepultura eclesiástica al cadáver de Celestino Cusachs Aleix, de Barcelona, viudo en primeras nupcias de Carolina Cusachs y casado en segundas con Joaquina Boba, de profesión médico hijo de José y Rosa, consortes. Falleció de muerte natural ayer a la edad de 75 años. Recibió los sacramentos. Testó ante el notario de esta ciudad D. Joaquín Cabañes. Y por ser así lo firmo. Dr. Pablo Costas, Pbro. Párroco.» Museu Arxiu de Santa Maria de Mataró (=MASMM), «Llibre d'òbits», 1899-1904, foli 568. Al certificat del Registre Civil de Mataró, hi consta «D. Celestino Cusachs y Aleix, natural de Barcelona...» Registre Civil 25

d'octubre de 1903, núm. 450. I en l'encapçalament del seu testament es diu: «D. Celestino Cusachs y Aleix, de 67 años de edad, médico cirujano, natural de Barcelona y vecino de esta ciudad...» Arxiu Comarcal del Maresme (=ACM), Arxiu de Protocols (=AP), notari Joaquim Cabañes, 13 de febrer de 1897.

2.- JOSEP LL. ALCOFAR I NASSAES, *Gent Nostra*. Labor (Barcelona 1991), p. 10.

3.- Segons el certificat de defunció del Registre Civil de Barcelona, la nena Montserrat Cusachs de Pastor va morir a conseqüència d'una broncopneumònia, a casa seva, el 9 de gener de 1896, a 2/4 de 3 de la tarda, al carrer Passatge de la Pau, núm. 10 bis, de Barcelona. Referent al naixement i l'ordre del mateix de les seves filles, la imprecisió d'alguns biògrafs ha estat flagrant.

4.- «Previos los trámites reglamentarios y de conformidad con una proposición de D. Eduardo Culla, acordó el Ayuntamiento con carácter de urgencia, que el retrato del malogrado D. Alfonso XII sea trasladado a una de las salas de estas casas consistoriales formando parte de la galeria de retratos de sus regios antepasados y en su lugar sea colocado un retrato de S. M. la Reina Regente en unión con el de S.M. el Rey Alfonso XIII su excelso hijo, nombrado al efecto una composición compuesta por los señores alcalde [Melchor Camín], Culla y Sisternes para que gestionen la pintura de dicho cuadro, invirtiendo en esto la cantidad de 1.250 ptas. Y encomendando los detalles a la referida comisión.» Arxiu Municipal de Mataró (=AMM), Acords, 27 d'agost de 1891.

5.- «Finalmente de conformidad con un dictamen de la comisión especial nombrada en sesión de 17 de agosto último, acordó el Ayuntamiento adquirir un cuadro al óleo, con su marco, con los retratos de SS.MM. del Rey y la Reina Regente, debido al pincel del reputado D. José Cusachs, por el precio de 3.250 ptas. Y con cargo, dicho gasto, al artículo 5º del capítulo primero del presupuesto ordinario del corriente ejercicio...» AMM, Acords, 26 de novembre de 1891.

6.- JOSEP MANÉN. AMM, *Diari*, 6 de desembre de 1891.

7.- JOAQUIM LLOVET, *Mataró. Dels orígens de la vila a la ciutat contemporània*. Caixa Laietana de Mataró (Mataró 2000), p. 541.

8.- Fou lliurat l'any 1904 i fa 4.80 x 3.55 metres. És a la capella de Sant Josep.

9.- «Ayer estuvo de despedida en nuestra ciudad, próximo a emprender un viaje á Méjico y los Estados Unidos, el eminente pintor D. José Cusachs, compatricio nuestro.

El objetivo de su viaje es cumplir un importante encargo de cuadros que ha de pintar, entre los cuales figura el retrato del Presidente de aquella república». *Diario de Mataró y la Comarca*, 21 d'octubre de 1901, p. 1.

10.- «Anoche salió de Barcelona en dirección a Méjico nuestro distinguido compatricio el pintor José Cusachs, quien va, conforme tienen noticias nuestros lectores, a la capital de aquella república para dar la última mano al retrato de su presidente el general D. Porfirio Díaz, que el señor Cusachs pintó y por encargo de gobierno mejicano». *Diario de Mataró y la Comarca*, 30 d'octubre de 1901, p. 2.

11.- «Ha regresado a Barcelona, procedente de Méjico, nuestro compatricio el reputado pintor Cusachs.

El presidente de aquella República, en nombre del Gobierno, ha encargado al señor Cusachs la ejecución de algunos cuadros recordando las glorias de aquel país, para cuyo trabajo se ha destinado la cantidad de 200.000 pesetas.

A su paso por Nueva York ha expuesto varias acuarelas representando tipos militares españoles que han sido vendidos al momento de exhibirse.

Sea bienvenido el eximo pintor, a quin felicitemos por los nuevos lauros que ha recogido en la patria de los Moctezumas.» *Diario de Mataró y la Comarca*, 4 de febrer de 1902, p. 2.

12.- *MataróEscrit*, núm. 64, agost 1991, p. 61.

13.- «Ayer [2 de novembre de 1908] a las ocho horas treinta minutos ha fallecido José Cusachs y Cusachs, militar retirado, natural de Montpeler (Francia), de cincuenta y siete años de edad, domiciliado en esta, Bruch, 68, 4ª a consecuencia de nefro-miocarditis insuficiencia», certificat de defunció. Registre Civil de Barcelona.

14.- *Diario de Barcelona*, 3 de novembre de 1908, p. 12.899.

15.- *Diario de Mataró y la Comarca*, 2 de novembre de 1908, p. 2.

16.- «El rector assistí a la ratificació del matrimoni celebrat per procura en l'Església Parroquial de Sant Agustí, de la ciutat de Roma, el 16 de setembre del mateix any, entre Celestino Cussachs, solter, natural i habitant en Barcelona, fill de Joseph, difunt, y de Doña Rosa Aleix, cònjuges, i Carolina Cussachs, soltera, natural y habitant de Mataró, filla de Gaspar Cussachs i Teresa Sabadell. A quals contrahents fou dispensat per lo sumo pontífice lo impediment de segon grau de consanguinitat ab que se trobaban conjunts. Dita notificació fou celebrada en casa de Don Gaspar Cussachs, pare de la contrahent, en virtut de permís del M.I.S.S.D.D. Ramon de Ezenarro, vicari general del present Bisbat.» MASMM, «Llibre de Matrimonis», núm. 12 foli 173.

17.- MASMM, «Llibre de Matrimonis», núm. 8, 19 d'agost de 1783.

18.- MASMM, «Llibre de Matrimonis», núm. 9, 7 de febrer de 1797.

19.- Es casa amb Aimée Jeanne Biamonte, filla de metge italià i mare francesa. Fou el primer a fer-se ric i va tornar a Catalunya. Pere i Aimée van passar molts anys en el seu mas –mas Rifer– a Sant Celoni –terme de Mosqueroles–, on venien fills, néts i nebots. Extracte d'un escrit lliurat per Lluís Chopin Cusachs, que resideix actualment a Covington, prop de Louisiana, EUA, pastor de l'església American Anglican Church.

20.- Es casa a Nova Orleans amb Cora Corrie Cavaroc. El 1845 es va fer ciutadà d'aquest país. Poc abans de la guerra civil de 1860, va enviar la seva esposa i els seus quatre fills al refugi de la casa del germà –mas Rifer–. Del mateix document citat anteriorment.

21.- MASMM, «Llibre de Matrimonis», núm. 6, 1741-1757, 18 de març de 1750, foli 154.

22.- FRANCESC COSTA, *MataróEscrit*, núm. 64, agost 1991, p. 70.

23.- Dades extretes del Registre de la Propietat de Mataró.

24.- JOAN CATÀ, «El repte de rehabilitar la casa del pintor Cusachs», *MataróEscrit*, núm. 17, agost 1987, p. 60.